

Rosa Torres. *Montcabrer*, 2008. Acrílic sobre cartró, 50 x 70 cm.

CARLOS PAU, UNA ALTRA VISIÓ DEL PAISATGE

Joan F. Mateu

Carlos Pau, Another Vision of Landscape.

The year 2007 saw the commemoration of 150 years since the birth of the botanist Carlos Pau. This has both refreshed and expanded our knowledge of the work by this great apothecary from Segorb, thanks to the thorough research carried out by G. Mateu, J. Mª de Jaime, M^a. J. Llopis and J. I. Català, among others. With reference to these works, the article considers the topic of landscapes in the works by Pau, a minor issue but of current interest, given the speed at which transformation is taking place and growing public concern.

Carlos Pau Español (1857-1937) va desplegar una ingent activitat botànica des del seu Sogorb nadiu, on fou apotecari (1886-1937) i on va anar reunint un monumental herbari (de prou més de 80.000 plecs) i una magnífica biblioteca. Fou un científic de gabinet i, sobretot, un incansable botànic de camp. Al llarg de quatre dècades va encapçalar el principal grup de recerca de la flora hispànica –amb atenció especial als endemismes–, donant continuïtat, d'una part, a l'obra de H. M. Willkomm i, de l'altra, a la tasca de F. Loscos i del seu grup. També valorà els paisatges naturals, des de l'analítica pròpia del positivisme, atenent la riquesa florística i els endemismes. En poques paraules, des d'afores del poder, l'insigne botànic regeneracionista assajà de superar el retard de la ciència espanyola i d'incardinar-la a Europa.

■ LA VISIÓ ROMÀNTICA DEL PAISATGE NATURAL

A mesura que avançava la segona meitat del segle XIX, es va anar difonent a Espanya la visió moderna del paisatge, integradora d'explicacions científiques i d'imatges i descripcions literàries, conciliadora de continguts objectius i sentiments subjectius. Aquesta mirada del paisatge –un descobriment del romanticisme que assolí l'expressió més substancial a l'alta muntanya– barrejava canvis de mentalitat, sentiments estètics i expressions de l'art, però també l'eclosió de coneixements naturalístics. Els difusors més caracteritzats dels nous valors i sentiments de la natura i del paisatge foren la Insti-

tució Libre de Enseñanza, la Sociedad Española de Historia Natural, reconeguts naturalistes i enginyers, promotors de les primeres societats excursionistes, autors literaris, pintors, etc.

Al llarg d'aquestes dècades, molts enginyers i naturalistes –sovint interconnectats amb els nuclis literaris, pictòrics i culturals més innovadors– procediren a fer el reconeixement, la cartografia i l'inventari del territori i dels seus recursos naturals. Mentre atenien la seua tasca, molts d'aquests també anaren fent una descripció realista del paisatge natural i geogràfic. Més enllà de l'estil o de la qualitat literària o gràfica, els seus llibres, memòries, mapes o articles sovint incloïen una visió del paisatge –mitjançant descripcions, dibuixos o fotografies– que també contribuïa a donar credibilitat a les eixides de camp. Avui aquest material, enormement dispers i dispar, constitueix un valuós corpus cultural sobre el paisatge, creixentment valorat i que cal continuar rescatant, avaluant i difonent.

En l'elaboració d'aquest corpus paisatgístic, també cal esmentar la tasca dels botànics hispànics que, mentre feien campanyes d'herborització, inventariaven la flora o establien les regions fitogeogràfiques peninsulars, contribuïren a promoure l'estima social per la natura i el paisatge. Igualment cal referir la tasca dels Boissier, Lange, Willkomm, etc. Aquest darrer desenvolupà tres campanyes botàniques (1844-46, 1850 i 1873) per la Península Ibèrica i Balears, molt fructíferes per a la redac-

«CARLOS PAU VALORÀ
ELS PAISATGES NATURALS,
DES DE L'ANALÍTICA PRÒPIA
DEL POSITIVISME, ATENENT
LA RIQUESA FLORÍSTICA
I ELS ENDEMISMES»

ció del *Prodomus* i altres treballs florístics. Al llarg dels seus itineraris, Willkomm també mirà i admirà la diversitat, la dinàmica i la memòria dels paisatges visitats. En conseqüència, Willkomm –un reconegut botànic positivista– i altres naturalistes europeus també van contribuir decisivament a difondre la visió moderna del paisatge, integradora de la ciència i del sentiment de la natura.

En síntesi, al si de diversos camps disciplinaris, es va anar manufacturant un corpus de descripcions paisatgístiques i difonent imatges del paisatge que valoraven singularment els paratges naturals preservats de la cobdícia humana, l'alta muntanya de fesomia alpina i els indrets amb referents identitaris. Òbviament aquestes valoracions, juntament amb la d'artistes innovadors i la de nous moviments ciutadans, sustentaren les primeres declaracions de protecció de la natura que preservaren valuoses paisatges naturals.

■ PAU: ANÀLISI FLORÍSTICA I CONTEMPLACIÓ DEL PAISATGE

Carlos Pau –un botànic de trajectòria positivista– no va explicitar el seu concepte de paisatge, però pot anar deduït-se dels seus articles, que sovint estructurava en dos apartats. Al primer, més curt, narrava l'itinerari i incidències de les eixides de camp i després, al segon, aportava la llista de plantes on referia els resultats florístics i taxonòmics. Amb els continguts de la primera part –una pràctica aleshores comuna a Europa, però menys usual a Espanya– Carlos Pau pretenia difondre la passió per la natura en una societat «*donde apenas se pone atención en la utilidad de los seres vegetales*», barrejant detalls de les excursions, descripcions i notes paisatgístiques, referències culturals, etc. Sens dubte, Pau va ser un digne representant del corrent del naturalisme que féu del viatge a la natura una expressió de la cultura científica contemporània. A més, fou un viatger impenitent en una època de difícil accés als paratges allunyats del ferrocarril.

Les campanyes d'herborització eren valuoses oportunitats per a viure la natura. Però l'objectiu de Pau no era «*el de pintar [el paisatge], sino el de cosechar ejemplares botánicos*», i així incrementar l'herbari i poder intercanviar plantes amb col·legues i corresponsals. En conseqüència, en les seues «*correrías*» prioritzava la flora, conciliant ciència i sentiment.

Per tal d'interpretar l'estructura i dinàmica del paisatge vegetal, Pau aplicava els seus coneixements botànics

i geològics, l'experiència de camp i els mètodes del positivisme. Vet ací dos exemples.

El terreno triásico que pisábamos [a l'eixida de Villahermosa] nos hizo creer en una riqueza [florística] que por desgracia no existía; y continuamos ascendiendo por unas laderas cubiertas de cuatro vulgaridades, hasta el jurásico, sin una rareza que consignar, ni una preciosidad que recoger. De pronto, cambia la fisonomía del terreno: las rocas calizas se presentan blanquecinas al descubierto en el camino del barranco de San Juan; toda la vertiente es un cascajar; alguna que otra gramínea, un pequeño galium, el vulgar heléboro hediondo y el *Erinus hispanus*, de pequeñas corolas de un rosado vivo, acompañan al viajero en aquellas soledades...

... apuntaré algunas observaciones sobre la vegetación en el rodeneo y en el calar ó terreno calizo. Indicaré solamente que el rodeneo és más abrigado; puede calcularse en quince días el adelanto de las plantas [...] También ese mismo calor consume en pocos días toda la vegetación herbácea y anual, sin dejar rastro de la vestidura que lo cubría; por esta

razón, a mi entender los alcornocales de Monte Mayor aparecen raquíuticos, enfermizos, amarillentos, por haber arrancado las malezas, bien diversos de los hermosos alcornocales de la Jabonera, en donde las malezas impiden el paso del cazador. Es posible que en el terreno calizo la práctica de los de Serra sea útil; en el rodeneo lo creo perjudicial.

Simultàniament Pau conciliava les interpretacions de l'estructura i dinàmica de la flora amb una profunda passió per la natura. Així,

el paisatge d'Olba, vila aragonesa de la capçalera del riu Millars i de la qual fou apotecari el 1884-85, componia un quadre extraordinari, grandios, sublim i alhora horrible. El novell apotecari evocà el congost fluvial amb el canvi de llum i colors des de punta de dia fins poqueta nit, el soroll del riu, els ressaltos dels cingles o la singularitat de la flora («*hasta sus plantas son raras*»), davant dels quals «*hay sentimientos que se sienten, pero no se expresan*». Per tot això, conclouia: «*yo adoro este país [Olba] que multitud de veces hollé en busca de una planta; yo adoro este país por sus abismos y peligros; yo adoro este país...*»

En una ocasió (1989), Pau anava cercant un endemisme descrit per Cavanilles prop del monestir de Benifassà. En arribar a l'indret i probablement per a descansar de l'ascens, «*me ladeé hacia la parte oriental, buscando vistas agradables; pero me aparté descorazonado: aquello era horrible. No conozco terreno más africano; montes pelados, rocas destrozadas y caídas; riscos desprovistos de*

«LES JORNADES DE CAMP OFERIEN MOMENTS PER A L'ADMIRACIÓ I LA CONTEMPLACIÓ DEL PAISATGE, DELS QUAIS GAUDIA MALGRAT LES INCLEMÈNCIES O EL CANSAMENT»

En la imatge, el Montcabrer, cim que culmina la serra de Mariola.

**«PER TAL D'INTERPRETAR L'ESTRUCTURA
DEL PAISATGE VEGETAL, PAU APLICAVA
ELS SEUS CONEIXEMENTS BOTÀNICS
I GEOLÒGICS, L'EXPERIÈNCIA DE CAMP
I ELS MÈTODES DEL POSITIVISME»**

vegetación arbórea y allá en el fondo, un peñasco agujereado...». Aquesta descripció minuciosa era també una forma d'atorgar credibilitat a la seua campanya.

Les jornades de camp oferien moments per a l'admiració i la contemplació del paisatge, dels quals gaudia malgrat les inclemències o el cansament. Però Carlos Pau, que sabia de la dificultat de «trasladar al papel las impresiones sentidas, pintar con fidelidad los soberbios cuadros que a cada paso con deleite contemplábamos», només de vegades expressava els seus sentiments.

Abandonamos el Mas de Batea en busca del Molinar; en la cuesta de En Blasco nieva de nuevo. Mi primo se lamenta sin alcanzar la belleza del fenómeno. Fíjate –le digo– [...] Admira y goza de tan bello cuadro y démos por bien empleadas nuestras fatigas. No mires siempre el camino; levanta tu vista hasta esas nubes grises [...] y sumerge tu mirada en el fondo del abismo que tenemos a los pies y ve si la industria humana no peca de ridícula, cuando pretendiendo parodiar a la naturaleza, cierra en un telón, una calle o un paseo ese inmenso cuadro.

La tarde de mi llegada [a la Cueva del Agua d'El Toro] encontré esta planta (*Saxifraga latepetiolata* Willk.) en plena floración: no he visto en mi vida peñasco mejor adornado.

Així doncs, les eixides de camp li permetien gaudir de l'ofici de botànic i viure el sentiment de la natura. Com ell mateix afirmava, el camp i l'afició per les plantes « *fueron mi vida y el mejor sedante de mis dolores. Bendigo, pues, una afición que me permitió gozar de una buena salud de alma y cuerpo*». La nit, després d'una llarga caminada, «*deleitaba el silencio en aquel escondido rincón y en aquellos momentos me sentía feliz*», mentre repassava «*los recuerdos del viaje, embozado en una tranquila conciencia*». Durant l'itinerari, Pau donava per ben esmerçats els treballs, «*en vista de las rarísimas muestras de vegetales que colectamos*» a Javalambre. I afegia: «*nada diremos de las hermosas vistas que hemos gozado. Algo diría del grandioso cuadro con que se recreaba nuestro espíritu ante la inmensidad que se observa desde estos lugares, dirigiendo la vista al Moncayo, Peñagolosa y Santa Bárbara de Pina (El 'Cuadrón' de los aragoneses, el 'Monte negro' de los marineros)...*» però s'ho va reservar.

■ VALORACIÓ FLORÍSTICA DEL PAISATGE

Com altres botànics coetanis, Carlos Pau valorava els paisatges naturals per la riquesa florística i pels endemismes, un criteri estrany en un país on hi havia una baixa valoració del bosc. «*Aquí, ni el higienista pide arbolado en los pueblos, ni el labrador plantas nuevas, ni los municipios bosques en sus montes, ni en las playas... se demandan pinos. Si utilidad inmediata no vemos en lo dicho, no sé qué interés despertará el estudio de las*

La idea de paisatge de Carlos Pau pot anar deduint-se dels seus articles, a través dels quals Pau intentava promoure la passió per la natura. En la imatge, el botànic a la seua farmàcia de Sogorb en una fotografia de 1931.

«COM ALTRES BOTÀNICS COETANIS, CARLOS PAU VALORAVA ELS PAISATGES NATURALS PER LA RIQUESA FLORÍSTICA I PELS ENDEMISMES, UN CRITERI ESTRANY EN UN PAÍS ON HI HAVIA UNA BAIXA VALORACIÓ DEL BOSC»

© Universitat de València

plantas de Peñagolosa, que solamente a especies sin belleza se refiere.» Davant d'això, calia difondre els criteris de la geografia botànica.

Les campanyes d'herborització eren la via per atorgar rellevància florística a un indret. «No pude imaginarme que la Sierra alta de Albarracín manifestase una flora tan rica y variada en el mes de agosto: me llamó la atención de tal manera que tengo a dicha Sierra por la tercera de España. Sigue en importancia a la Cordillera pirenaica y Sierra Nevada.» De vegades, però, aplicant el mateix criteri, rebaixava la fama d'un entorn magnificat per reconeguts col·legues.

D. Bernardo Zapater, en su flora albaraciense, cita varias formas curiosas en el Caimodorro (el gigante de la Sierra, según expresa). En junio de 1907 fuí a Orihuela y no me dieron razón alguna; al año siguiente (julio), subí a Bronchales y de allí pasé a Caimodorro [...] El monte está cubierto de pinos y no contiene plantas interesantes, o no las ví: le tengo por de mucha menor importancia que San Ginés, la Centella, Sierra alta.

Seguint aquest criteri de riquesa florística, el 1909 publicà un llistat de possibles excursions botàniques fàcils i profitoses, considerant València centre d'operacions. Entre altres, Pau assenyalà la Devesa del Saler, «localidad riquísima en vegetales y quizás la mejor del Reino...»; Porta-Coeli; el desert de la Murta, que «contiene especies interesantes»; Xàtiva, «el monte del castillo puede competir con el rincón más rico en plantas que pueda indicarse en la Península»; Mondúver; Mariola, «fama grande, pero inmerecida»; les Marines fins Aitana, que «hacen de esta región una de las más interesantes del Reino»; la serra de Chiva; Ayora, «viaje muy interesante y muy necesario para el botánico valenciano»; la serra d'Espadà, «donde abundan las especies curiosas y existen algunas propias de aquí»; Pina; El Toro, «para el botánico regional y valenciano, es el país más necesario de su visita, dada la cantidad de especies aragonesas que se encuentran»; Penyagolosa, «la vegetación es totalmente aragonesa»; el Desert de les Palmes; Morella i Benifassà, «aquí se encuentra la rareza mayor de los herbarios».

■ LA MEMÒRIA DEL PAISATGE

Els paisatges naturals contenen herències del passat barrejades amb components propis de la dinàmica actual. Així, interpretava la presència de determinades espècies.

De Camarena salí para Arcos... al principio, o sea, la Tajuela, se encuentra alguno que otro tejo: yo conté hasta ocho individuos, robustos los más, de tronco grueso, desmochados. En toda la sierra de Javalambre no se ven

© Universitat de València

Carlos Pau (esquerra) amb altres dos importants naturalistes de l'època, Pius Font i Quer (al centre) i Josep Cuatrecasas (a la dreta). Pau i alguns dels botànics coetanis van realitzar una important tasca per a fixar la toponímia de les localitzacions on herboritzaven.

otros... En Sacañet también se encuentra otra selva venerable.

Da tristeza verles. Restos de una época geológica anterior viven miserablemente esperando, como el oriental, su destino. Puede contarse su número con los dedos.

Per tal de fixar la memòria més recent, Pau anotava vivències rurals referides a successos extrems o cicles climàtics seculars:

El terreno (de Mosquerola) es muy frío; pero se me dijo que no nieva como en tiempos pasados. Una noche en Valdelinares nevó tan copiosamente que el pueblo fue sepultado completamente por la nieve; los vecinos tuvieron que abrir túneles bajo la nieve para comunicarse de vivienda en vivienda.

La majoria dels paratges naturals estaven molt deforestats per una secular pressió antròpica, per la baixa estima col·lectiva i, darrerament, per l'impacte destructiu de la desamortització. Tot arreu semblava «un país africano». Una vegada més ho constatava el 1903 quan es feia ressò de l'inici de les polítiques hidrològicoforestals encetades pel regeneracionisme. D'altra banda, el medi natural havia sofert una pèrdua de diversitat faunística.

PER A QUÈ PAISATGES EN TEMPS DE PENÚRIA?

Retorno al paisaje. El saber filosófico, cultural y científico del paisaje en España

Joan Mateu i Manuel Nieto,
(eds.)

EVREN. Evaluación de Recursos
Naturales. València, 2008.

606 pàgines.

Si haguera de resumir en dues paraules el contingut d'aquest magnífic llibre recentment editat, bé podrien ser aquestes dues: excel·lència i cultura. Un llibre excel·lent, escrit per persones cultes i que parla de cultura perquè s'ocupa del paisatge. Ho expressa de manera magistral el professor Martínez de Pisón en un moment del seu capítol: «L'estima als paisatges pot ser en part espontània –qüestió de sensibilitat– encara que la majoria de les vegades és apresada –qüestió de cultura–, i sempre és el resultat de l'exercici d'un determinat sistema de valors. És a dir, és qüestió de moral.» Ho expliquen també al llarg de tretze excel·lents capítols els qui millor podrien fer-ho en aquests moments, oferint al lector o lectora distintes i enriquidores mirades. Perquè –avance una de les millors qualitats d'aquest llibre– el paisatge és lloc de trobada de moltes disciplines i en aquest llibre els seus editors han volgut que així siga. És un llibre que s'ha volgut plural i necessàriament interdisciplinari i entenc que és una de les seues millors virtuts.

El títol del llibre resumeix molt bé algunes de les grans tendències de fons que després es fan presents en moltes de les contribucions. Les nostres societats estan immerses en una fase de retorn als llocs, de retorn als entorns naturals i rurals, d'èxode urbà. Processos que proporcionen major complexitat i pluralitat a molts territoris, que impliquen nous i ràpids processos de recomposició social, que representen l'emergència de noves visions i noves formes d'entendre la relació de les persones amb el seu medi i que permeten que pugua anar madurant una nova cultura del territori

**«L'ACADÈMIA I LA SOCIETAT
CIVIL HAN FET SEU
EL PAISATGE I JA NO ES
TRACTA DE PROTEGIR I
CONSERVAR DETERMINADES
FITES SIMBÒLIQUES, SINÓ
D'ENTENDRE EL VALOR
I LES FUNCIONS DEL
TERRITORI I DELS PAISATGES
D'UNA ALTRA MANERA»**

i el paisatge amb intensitat variable depenent de cada context cultural específic.

Però aquest retorn al territori i al paisatge seria inexplicable sense l'existència d'una llarga tradició de diverses mirades com bé expressen alguns dels autors. Filosofia, pintura, literatura, cinema, música, arqueologia, història, geografia, sociologia, botànica, ecologia, biologia, arquitectura, enginyeria... Moltes i cultes tradicions i escoles que han donat continuïtat i han proporcionat, en cada moment, les seues visions del paisatge i el territori. Paisatges de l'esperit, paisatges de lletres, viatgers amb ànima, artistes amb ànima... I aquí s'amunteguen centenars de noms il·lustres: des de Rousseau, Saussure, Kant, Reclús, Ortega, Giner de los Ríos, fins a Pau Vila, Josep Pla o John Berger. Des d'Unamuno, Azorín o Machado fins a Borges o Neruda. Des de Gilpin, Pissarro o Cezanne, fins a Maderuelo o Martin Seel.

Però també cal parlar de paisatges amb ànima de nació. Per això alguns autors es dediquen a abordar aquesta qüestió tan rellevant. Des de la tradició d'Amèrica del Nord fins als exemples de Castella o França, ambdues esplèndidament explicades. Amb les seues històries i geografies més o menys fabulades, amb els seus mites i les seues fites històriques i paisatgístiques. Amb la muntanya i el retorn a la naturalesa i al món rural com a referent i expressió de l'ànima nacional i com a expressió d'autenticitat i harmonia.

Una rica tradició secular que ara, afortunadament, ens desborda des d'àmbits acadèmics, cívics, professionals i culturals. La diferència és que ara, en aquest últim retorn al paisatge que tant de bo no siga una altra oportunitat perduda, aquestes mirades acadèmiques s'han generalitzat i socialment s'han democratitzat. Per això es parla en el llibre del retorn al paisatge dels científics. L'acadèmia i la societat civil ho han fet seu i ja no es tracta de protegir i conservar determinades fites simbòliques, sinó d'entendre el valor i les funcions del territori i dels paisatges d'una altra manera. De tots els paisatges, inclosos els paisatges invisibles.

Aquest últim retorn al paisatge s'ha vist accelerat per dos fets rellevants: les transformacions tan marcades que experimenten molts territoris i paisatges

i l'extraordinària velocitat amb què aquests canvis es produeixen. «El paisatge, més que imposar-se, es tria», afirma en un moment Eduardo Martínez de Pisón. I les nostres societats, en uns casos més que en altres, sembla que han triat construir territoris banals, sense discurs, paisatges sense imaginari, no-llocs, ignorant la història i la cultura col·lectives. I cada vegada hi ha més ciutadans que pensen que les coses s'han de fer d'una altra manera. Quant a la velocitat dels canvis, sense precedent en la història de la humanitat, ho expressa molt bé Eugenio Turri en una cita incorporada per Joan Nogué en el seu capítol: «les modificacions del paisatge en el

**«EL FUTUR DEL TERRITORI
I DEL PAISATGE DEPÈN EN
GRAN PART DE L'EXISTÈNCIA
D'UNA SOCIETAT CIVIL
VIGOROSA QUE SIGA CAPAÇ
DE MIRAR CAP ARRERE
I CAP AVANT»**

passat solien ser lentes, pacients, al ritme de la intervenció humana, prolongades en el temps i fàcilment absorbibles per la naturalesa dels éssers humans: l'element nou s'inseria gradualment al quadre psicològic de la gent. Però quan aquesta inserció és ràpida, com en els últims anys, l'absorció es fa molt més difícil». Res a afegir a aquesta afirmació tan contundent.

És en aquest context en què amb lentitud, a vegades exasperant, es va obrint camí una nova cultura del territori i del paisatge. Lentament cultura, identitat, patrimoni col·lectiu i paisatge emergeixen en directrius i normatives. Senyal inequívoc que els contextos socials i culturals van madu-

rant. El futur del territori i del paisatge depèn en gran part de l'existència d'una societat civil vigorosa que siga capaç de mirar amb respecte, amb sensibilitat i amb cultura, amb civilitat en definitiva, cap arrere i cap avant. Sabent que no som els únics, que «cap territori civilitzat ha estat l'artesà exclusiu de la seua pròpia civilització», com va escriure el mestre Vidal de La Blache, que som poc més que una «bola de fang», com diria Josep Pla.

D'ací que llibres com aquest siguen tan benvinguts com imprescindibles en aquests temps tan fugacis i precaris. En una altra part ho ha resumit de manera magistral Eduardo Martínez de Pisón parafrasejant el títol d'un llibret de Heidegger titulat *Per a què poetes?*, pres d'un vers de Hölderlin que diu: «I per a què poetes en els temps de penúria.» Martínez de Pisón juga amb les paraules i es pregunta per a què paisatges en temps de penúria? «Tant Hölderling com Heidegger –subratlla Martínez de Pisón– es refereixen a penúria mental: els temps que vivim són d'insuficiència intel·lectual en les seues claus socioculturals; metafòricament, temps en què “els déus han fugit”. Açò és el que em sembla que ocorre fonamentalment amb els paisatges i el que pot lluitar-ne el futur. Però a més, poetes i paisatges són portadors dels valors, són recursos que poden alliberar-nos d'aquesta penúria.» Aquest esplèndid llibre és portador d'aquests valors i sens dubte contribueix també a fer que ens sentim millors persones i més cultes.

En la imatge, el cim del Benicadell, el pic més alt de la serra del mateix nom que separa les comarques de la Vall d'Albaida i el Comtat.

JOAN ROMERO
Càtedra de Geografia Humana, Universitat de València

Cinco años hace que pisé por primera vez estas montañas, y los pinares se encontraban relativamente bien poblados; hoy no tendría inconveniente cazar de vuelo en cualquier bosque de Javalambre. Desde que tenemos ingenieros de montes, no tenemos montes que guardar. Los tablones son moneda en Camarena: con una tabla acuden las mujeres a las tiendas y las cambian por huevos, arroz, vino, aceite, etc. ¿Qué será del pueblo el día que desaparezca el último pino?

No puedo ver sin lástima la desaparición de nuestros bosques y, con indiferencia la ignorancia supina que demuestran nuestros procuradores centrales. Cuando veo los troncos descortezados de los pinos destacándose acá y acullá en el fondo verde-oscuro de las malezas, aparto la vista con repugnancia, como si se tratara de cadáveres humanos abandonados en el campo después de una batalla... Y quando las regiones autónomas o independientes pretendan defenderse de las inundaciones, repoblando las cuencas de los ríos, tendrán necesidad de gastar sendas millonadas por unos terrenos que el Gobierno Central cedió por cuatro cuartos. ¡Qué manera de comprometer el porvenir de esta loca nación! Ni tierra laborable quedará con el tiempo.

En el estepar del Rasinero (El Toro) se descubrió la última cria de lobar que existieron en este país. Las cabras montesas desaparecieron mucho antes; por cierto que el último representante fue muerto de manera bastante cruel. Se descubrió el cabritillo recién nacido, y cuando la madre volvió al ignoro, se la fusiló desde la barraca.

D'altra banda, Pau creia que els paisatges naturals conservaven la memòria dels botànics que l'havien precedit en la recerca florística. Penyagolosa li evocava Cavanilles; la Tossa de Penya-roja li recordava Loscos i Pardo. En altres ocasions, incrementava la memòria d'un paratge dedicant plantes als qui l'acompanyaven.

...Al día siguiente apenas el sol quería asomar el morro, ya estaba danzando por los famosos peñascos de la Toza de Peñarroya que 50 años antes habían sido estudiados por Loscos. Vale la pena ser visitados... En todo el viaje fui preguntando a los naturales del país si recordaban la visita de los naturalistas aragoneses Loscos y Pardo; nadie los recordaba y solamente en San Miguel [d'Espinal Verd] tuve noticias de los boticarios que vinieron de muy lejos y hasta me indicaron el guía que los sacó de estos desiertos.

Invitado por los amigos D. Emilio Moróder y D. Ramón Trullenque, uno de los farmacéuticos más ilustrados que he conocido en mis viajes, a pasar unos días por las riberas del Júcar, región que me era desconocida [...] Al cruzar el monte que separa los ríos Júcar y Escalona, y en la falda que mira a Tous, descubro un híbrido [...] Por fortuna lo volví a ver el día 31, bajando a Carlet, y el Sr. Trullenque quedó encargado de proporcionarme ejemplares en flor; como efectivamente los recibí a su tiempo. Justo será dedicárselo como muestra de agradecimiento, y muy merecedor por su entusiasmo por las ciencias naturales.

© Universitat de València

«PAU CREIA QUE ELS PAISATGES NATURALS CONSERVAVEN LA MEMÒRIA DELS BOTÀNICS QUE L'HAVIEN PRECEDIT EN LA RECERCA FLORÍSTICA. PENYAGOLOSA LI EVOCAVA CAVANILLES; LA TOSSA DE PENYA-ROJA LI RECORDAVA LOSCOS I PARDO»

■ PAISATGE I TOPONÍMIA

La correcta i minuciosa designació toponímica dels paratges herboritzats, especialment la dels més marginals i deshabitats, era bàsica per a la localització de l'hàbitat dels tàxons i per a possibilitar futures herboritzacions. Per tal d'aconseguir la màxima precisió, Pau, igual com altres naturalistes coetanis, enquestava la població rural per tal de fixar el topònim. No sempre les respostes coincidien amb els noms ja publicats.

El Rasinero corresponde a la Sierra de Sacañet del señor Reverchon, citada con frecuencia por Willkomm [...] El práctico que llevé yo el año 1895 al pasar de Sacañet a Torrijas, antes de confesar su ignorancia, me mintió frescamente al vender por «El Prado» todo el terreno que se ex-

tiende desde el peñasco hasta la fuente y camino. Los vecinos de Torás, Bejís, Abejuela y El Toro le conocen por el «Rasinero»; y así llaman, la Fuente del Rasinero, el Corral del Rasinero, el Estepar del Rasinero, etc.

A Benifassà, Pau puntualitzà topònims citats per Loscos cinquanta anys abans, com la Bichanga, probablement una mala transcripció de la Vinyassa. Igualment va corregir el Cabezo de la Tolocha pel de Mola de Coratxar. Anys més tard, s'ocupà de l'etologia toponímica de la Peña de Francia.

D'aquesta forma, Pau va anar reunint, a més de l'herbari, una llarga llista de topònims que caldria estudiar. No debades, en un territori mediterrani de llarga ocupació humana, la diversitat dels noms de lloc designa el potencial de nínxols ecològics, el predomini d'un determinat component de la natura, les arquitectures del relleu o les anomalies hídriques positives, i aquests van barrejant-se amb denominacions sobre les formes d'habitar i viure una rodalia, les pràctiques productives, les estructures de propietat, formes dels parcel·lars i, fins i tot, símbols del paisatge.

Una visió del paisatge natural en temps de Carlos Pau atenia tant a «*las razones y leyes de la Naturaleza que han presidido su formación*», com a «*el aspecto estético, que producen en el espíritu*». Aquest concepte mixt de paisatge –compartit per destacats geòlegs i geògrafs– procedia d'una concepció romàntica de l'alta muntanya que resultaria enormement fructífera a l'hora de declarar els primers parcs nacionals a Espanya. Per la seua banda, el mètode analític seguit per Pau el decantà cap a una mirada del paisatge natural fundada en la riquesa florística i els endemismes. Aquesta visió pauana –que combinava criteris positivistes amb la passió per la natura– continua vigent en les actuals figures de protecció dels espais naturals. ☺

BIBLIOGRAFIA

- CATALÀ, J. I., 2000. *Los cultivadores de la Historia Natural en Valencia (1909-1940)*. Tesis doctoral. Universitat de València.
- , 2006. «Camp i laboratori a la Història Natural valenciana: l'exploració d'una frontera». *Actes de la VIII Trobada d'Història de Ciència i de la Tècnica*. Societat Catalana d'Història de la Ciència i de la Tècnica. Barcelona.
- DE JAIME, J. M., 1987. *Carlos Pau Español. Ocios y trabajos de un naturalista*. Caja de Ahorros y Monte de Piedad. Sogorb.
- LLOPIS, M. J., 1993. *Aportación a la vida y obra del farmacéutico y botánico D. Carlos Pau Español*. Tesis doctoral. Universitat de València.
- MATEO, G., 1994. *La correspondencia de Carlos Pau: medio siglo de Historia de la Botánica española*. Sogorb.
- , 1995. «Carlos Pau Español. La botánica extraacadèmica». In CAMARASA, J. M. i ROCA, A. (dirs.). *Ciència i tècnica als Països Catalans: una aproximació biogràfica*. Fundació Catalana per a la Recerca. Barcelona.

Joan F. Mateu. Catedràtic de Geografia, Universitat de València.

sense *f*ronteres

Jesús Purroy
Tot el que cal saber per saber-ho tot
Una passada pels foraments del coneixement científic

Xavier Duran
L'artista en el laboratori
Fronteres sobre art i ciència

Fernando J. Ballesteros
Gramàtiques extraterrestres
La comunicació amb civilitzacions interestel·lars a la llum de la Ciència

Lynn Margulis / Michael J. Dolan
Els inicis de la vida
Evolució a la Terra arqueològica

Arcadi Navarro i Cuartiellas
Contra Natura
L'estranya coexistència de moltes coses

Vicent J. Martínez
Mariners que solquen el cel
L'aventura de descobrir l'univers

PUV PUBLICATIONS UNIVERSITAT DE VALÈNCIA
www.bromera.com
edicions
bromera

PAISATGE/S
MONOGRÀFIC